

# کاربرد نسخه‌شناسی در تبیین میزان وابستگی کتاب آرایبی عثمانی به هنر و ادب ایرانی

فرزانه فرخ فر\*

۱- استادیار، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۹/۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۲/۲۵)

## چکیده:

پژوهش‌ها و اسناد بسیاری، نشانگر تاثیرپذیری کتاب آرایبی عثمانی از فرهنگ و هنر همسایه شرقی آن «ایران»، از آغاز شکل‌گیری نخستین کارگاه‌های هنری عثمانی تا دوران افول سنت کتاب آرایبی در این منطقه است. نخستین نسخ مصور کارگاه‌های کتاب آرایبی عثمانی در نیمه دوم قرن نهم هجری، با الگو قراردادن مکاتب هنری ایران تولید شدند و بعد از آن نیز تاثیر هنر ایرانی تا پایان رونق سنت کتاب آرایبی عثمانی در نیمه دوم قرن یازدهم هجری دوام آورد. پژوهش حاضر قصد دارد تاثیرپذیری هنر کتاب آرایبی عثمانی از هنر ایرانی را از منظر متفاوت و به روش کاربردی به اثبات رساند. بدین ترتیب که با به کارگیری اطلاعات نسخه‌شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، ویژگی‌های ادبی هنری این آثار را استخراج و تحلیل نموده و به عنوان راهکاری جهت شناسایی میزان وابستگی نسخ به مرجعی خاص پیشنهاد نماید. نسخه‌شناسی به صورت عام مهارت و دانشی است که به وسیله آن می‌توان نسخه‌های خطی را از جنبه‌های گوناگون توصیف و معرفی کرد. بدین ترتیب پژوهش حاضر در پی پاسخ بدین پرسش این است: بررسی اطلاعات نسخه‌شناسی نسخ مصور نفیس عثمانی تا چه میزان می‌تواند در تبیین وابستگی کتاب آرایبی این دیار به هنر و ادب ایرانی موثر واقع شود؟ نتایج تحقیق نه تنها چشم‌انداز کلی را از وضعیت تولید نسخ مصور در کارگاه‌های کتاب آرایبی عثمانی در اختیار می‌گذارد و ارتباط تنگاتنگی را بین این آثار با هنر و ادب ایرانی نمایش می‌دهد، بلکه روش نسخه‌شناسی را به عنوان روشی کاربردی و مفید در تحلیل و اثبات داده‌ها مطرح می‌نماید. این پژوهش از حیث ماهیت کاربردی توسعه‌ای و از نظر روش تاریخی و تحلیلی است.

## واژه‌های کلیدی:

ایران، عثمانی، کتاب آرایبی، نسخه‌شناسی

## مقدمه:

با تجزیه حکمرانی وسیع سلجوقیان بزرگ، سلاجقه روم حاکمیت سرزمین‌های آسیای صغیر را به عهده گرفتند و توانستند زمینه مساعدی را جهت بسط و گسترش فرهنگ و هنر ایرانی در سرزمین‌های آناتولی فراهم سازند. سرزمین آسیای صغیر در زمان سیطره سلجوقیان روم، به دلیل پذیرش تبعیت از مغول و خراج‌گزاری به آن‌ها، مأمونی امن برای مهاجران گشت. با سقوط سلجوقیان روم، زمام امور به دست امیرنشینهای مختلفی افتاد که هر یک منطقه‌ای از آناتولی را حکمروایی می‌کرد. امیرنشین عثمانی که در قرن هشتم هجری به صورت دولتی کوچک در مرزهای دنیای اسلامی بنا نهاده شد، کم‌کم و به تدریج قلمروهای سابق سلجوقیان روم و پس از آن نواحی بیزانس در آناتولی و بالکان را تحت تصرف خود درآورد و در قرن دهم هجری سرزمین‌های عرب‌نشین را نیز به حوزه حکومتی خود افزود و به یکی از قدرتمندترین دول جهان اسلام تبدیل شد. با فتح قسطنطنیه<sup>۱</sup> و تمرکز قدرت بر این شهر، نخستین کارگاه‌های کتاب‌آرایی دربار عثمانی تاسیس شد. پس از آن مکتب کتاب‌آرایی استانبول بارزترین و فعال‌ترین مرکز هنری عثمانیان در گذر قرون دهم و یازدهم هجری گردید.

با قبول این نکته که سنت کتاب‌آرایی عثمانیان تا دوران افول سنت کتاب‌آرایی در پایان قرن یازدهم هجری، متأثر از مکاتب هنری ایران بوده است، این سوال مطرح می‌گردد که آیا با بررسی اطلاعات نسخه‌شناسی نسخ مصور این سرزمین نیز، می‌توان میزان تاثیرپذیری و وابستگی آن را به هنر و ادب ایران زمین شناسایی کرد؟

## پیشینه پژوهش:

در جستجوهای صورت گرفته در خصوص پیشینه کاربرد نسخه‌شناسی در تبیین ویژگی‌های ادبی و هنری یک مکتب خاص، هیچ منبعی یافت نشد. در میان منابع میان‌دستی و در حوزه تاثیرپذیری کتاب‌آرایی عثمانی از ایران منابع متنوع و بسیاری موجود است که از آن جمله می‌توان به (Atasoy, Çağman, 1974)، (Çağman, 2003)، (1994)، (Hillenbrand, 1981)، (Titley, 1981) و (Necipoğlu, 1990) اشاره کرد.

## روش پژوهش:

این پژوهش از حیث ماهیت: کاربردی توسعه‌ای، از نظر روش: تاریخی تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات آن اسنادی است. جامعه بررسی این پژوهش را یکصد نسخه

مصور ممتاز کارگاه‌های کتاب‌آرایی عثمانی تشکیل می‌دهد. در این پژوهش، پس از شناسایی و معرفی یک صد نسخه مصور نفیس عثمانی، شاخصه‌های نسخه‌شناسی آثار، مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند و سپس به ارزیابی وضعیت کتاب‌آرایی آن سامان پرداخته می‌شود.

## کتاب‌آرایی عثمانی

در تاریخ امپراتوری عثمانی، فتح قسطنطنیه در سال ۸۵۷ هجری و تمرکز قدرت در استانبول، نقطه عطفی در توسعه هنرها و بالاخص کتاب‌آرایی محسوب می‌شود. شکل‌گیری مکتب استانبول در نیمه دوم قرن نهم هجری، تاثیر مستقیمی بر روند تولیدات مصور قرن دهم هجری بر جای گذارد.

اواخر قرن نهم هجری، نخستین کارگاه‌های کتاب‌آرایی عثمانیان به تقلید از حکومت‌های تیموری و ترکمان و با حضور برخی از هنرمندان ایرانی برپا گردید. خط نستعلیق از این دوره در استانبول رواج پیدا کرد و به تدریج شیوه خاصی از آن که امروزه به نستعلیق ترکی شهرت دارد، ظهور یافت (Necipoğlu, 1990: 139). مکتب کتاب‌آرایی استانبول در قرن دهم هجری در عین بهره‌مندی از ویژگی‌های ایرانی، دوران شکوفایی خود را تجربه نمود؛ دورانی که تا اوایل قرن یازدهم هجری به طول انجامید، لیکن بلافاصله پس از این شکوفایی، دوران افول آن آغاز شد و تا نیمه قرن یازدهم هجری از فعالیت بازماند (Çağman, 2003).

## نسخه‌شناسی نسخ مصور عثمانی

نسخه‌شناسی اطلاعات مربوط به فیزیک نسخه است و به صورت عام مهارت و دانشی است که به‌وسیله آن می‌توان نسخه‌های خطی را از جنبه‌های گوناگون توصیف و معرفی کرد (عظیمی، ۱۳۸۹). کلیه نسخه‌هایی که در این بخش مورد مطالعه قرار می‌گیرند از شاخص‌ترین نسخ مصور عثمانی هستند که عموم محققان و پژوهشگران هنر عثمانی از نگاره‌های آنها به عنوان برترین‌های نگارگری عثمانی بهره برده و منابع موجود بر کیفیت والای آنها اذعان دارند. در جستجوهای کتابخانه‌ای، الکترونیکی و مصاحبه‌هایی که جهت شناسایی برترین نسخ مصور عثمانی انجام گردید، بیش از سیصد نسخه مصور با نگاره‌هایی به کیفیت‌های مختلف، به دست آمد. آثاری که در سرتاسر کتابخانه‌ها و موزه‌های معتبر جهان پراکنده‌اند و برخی از آنها جزء ارزنده‌ترین آثار گنجینه‌ها به شمار می‌آیند.

کوشش نگارنده با توجه به محدودیت‌های این پژوهش بر آن بود که از بین نسخ مصور شناسایی شده، تعداد یکصد نسخه که در سطح کیفی بالاتری قرار دارند، گزینش شود. این روند به صورتی انجام شد که از هر دوره زمانی، نمونه‌هایی گزینش شود. به معنای دیگر، تمامی دوره‌های تاریخی، از دوران تمرکز قدرت عثمانیان بر قسطنطنیه در نیمه دوم قرن نهم تا پایان قرن یازدهم هجری، مد نظر قرار گرفت و تاکید بر گلچین برترین نمونه‌ها از هر دوره تاریخی بود. بدین منظور قیاس و سنجش نمونه‌ها، با هدف مطالعه وضعیت نگارگری هر دوره زمانی میسر خواهد شد.

### سنجش داده‌ها

به منظور سنجش دقیق داده‌ها، اطلاعات یکصد نسخه مصور عثمانی در جداول، سازمان یافتند. اطلاعاتی که در این جداول به نمایش درآمده، بر مبنای معیارهای نسخه شناسی تنظیم و ارائه شده است. اشاره به مواردی همچون نام خالق اثر، خاستگاه (اینکه ادبیات اثر به چه منطقه ای تعلق دارد)، موضوع (ادبیات - تاریخ - مذهب - علوم)، قالب (نظم - نثر)، سال کتابت نسخه، اصل یا ترجمه بودن اثر، اینکه در دوران سلطه چه حکمرانی خلق شده، زبان نگارش (فارسی - ترکی عثمانی - ترکی جغتایی - عربی)، قطع نسخه (رقعی - وزیری - رحلی)، قلم کتابت (نستعلیق، نسخ، سایر) و شناسه نسخه در این بخش مد نظر قرار گرفته اند.

در اینجا منظور از شناسه نسخه، محل نگهداری نسخه است. برخی از اطلاعاتی که در این ستون ارائه گردیده، به دلیل محدودیت فضا جهت معرفی کامل محل نگهداری اثر، با نمایش حروف اختصاری سازمان مربوطه آمده است. در ذیل به معرفی این علائم و کلمات اختصاری آنها اشاره شده است:

T.S.M.: کتابخانه توپقاپی سرای، استانبول، ترکیه.

I.U.L.: کتابخانه دانشگاه استانبول، استانبول، ترکیه.

T.I.A.M.: موزه آثار هنر ترک و اسلامی، استانبول، ترکیه.

S.I.: کتابخانه سلیمانیه، استانبول، ترکیه.

C.B.L.: کتابخانه چستربیتی، دابلین.

B.M.L.: کتابخانه موزه بریتانیا، لندن.

M.M.L.: کتابخانه موزه متروپولیتن، نیویورک.

از آنجایی که در ارائه اطلاعات نسخه شناسی آثار در برخی منابع تناقضاتی وجود دارد، در اینجا برای دوری از هر گونه ابهام و شبیه در صحت منابع، از اطلاعات موجود در کتابهای نسخه شناسی محل نگهداری این

نسخه‌ها، بهره گرفته شد. در این بین، بیشترین منابعی که جهت تنظیم این اطلاعات بدانها رجوع شد، کتاب‌های نسخه شناسی (Karatay, 1962) (Karatay, 1961)، (Rieu, 1988) و (Titley, 1981) بودند که بیشتر نسخه‌های مصور گزینش شده در این بخش، در گنجینه آن‌ها نگهداری می‌شود.

### بررسی میزان وابستگی کتاب‌آرایی عثمانی به هنر و ادب ایرانی، از منظر نسخه شناسی

هدف از مطالعات این بخش، سنجش ویژگی‌های نسخه شناسی تولیدات نسخ مصور عثمانی با اتکا بر اطلاعات موجود در جداول است. نتایج بررسی‌های این بخش به معرفی رشد تولیدات نسخ مصور در دوره‌های تاریخی مختلف، شناسایی میزان مصورسازی متون ادبی ایران، شناسایی میزان مصورسازی آثار نویسندگان و شاعران ایرانی، قطع آثار، میزان کاربرد قلم نستعلیق و در نهایت رشد تولیدات نسخ مصور عثمانی در مکاتب مختلف آن می‌انجامد. دست‌آوردهای هر بخش، در قالب نمودار به نمایش در خواهد آمد. در ادامه به توصیف مطالعات نسخه شناسی آثار و نمایش نمودار نهایی تدوین شده بر اساس نتایج هر بخش، اشاره شده است.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی

در مطالعات بخش نخست، پیش از پرداختن به بحث‌های جزئی و مطالعات موردی، با نگرشی کلی بر نسخ مصور عثمانی، به شناسایی رشد تولیدات از آغاز حکمرانی سلطان محمد دوم در نیمه قرن نهم تا پایان قرن یازدهم هجری پرداخته شده است. نتایج حاصل، در نمودار ۱ نشانگر روند اوج گیری و نزول مصورسازی نسخ در طی قرون دهم و یازدهم هجری است.

نحوه تنظیم این نمودار با توجه به مقطع زمانی مطالعات این پژوهش شکل گرفته است. با در نظر گرفتن این نکته که آهنگ رشد تولیدات در دهه‌های قبل از دوران مورد بحث (از نیمه تا پایان قرن نهم هجری) چه مسیری را می‌پیموده، این دوره زمانی نیز در نمودار ذیل منظور گردیده است.

از دوران حاکمیت سلطان محمد دوم تا اوایل قرن دهم، رشد تولیدات، مسیر صعودی کم آهنگی را نشان می‌دهند؛ لیکن از دهه‌های نخستین قرن دهم تا پایان این قرن، این جریان به سرعت شدت یافته و رشد چشمگیری می‌یابد. این جریان در دوران سلطان مراد سوم در اواخر قرن دهم هجری، به نقطه اوج می‌رسد و بلافاصله در فاصله کمتر از چند دهه تا سرحد دوران

جدول ۱- معرفی اطلاعات نسخه‌شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، (منبع:نگارنده).

شماره نسخه	مشخصات نسخ مصور	نام خالق اثر	کشور	موضوع	زبان	سال کتابت نسخه	مکان	دوران	ابعاد نسخه	زبان	خط	شناسه
۱	اخلاق محسنی	حسین واعظ کاشفی	ایران	ادبی	فارسی	۹-۱۰۰۴ هجری	بغداد	محمد سوم	۶/۱۵*۲۶	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۲	اسکندرنامه	نظامی، ترجمه احمدی گرمیانی	ایران	ادبی	فارسی	۹۰۶ هجری	استانبول	بایزید دوم		ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۳	اسکندرنامه	نظامی، ترجمه احمدی گرمیانی	ایران	ادبی	فارسی	۸۵-۸۶۵ هجری	استانبول یا ادرنه	محمد دوم	۶/۲۴*۱۷/۵	ترکی	نسخ	Venice
۴	بیان منازل سفر سیگتور		عثمانی	تاریخی	فارسی	۹۴۴ هجری	استانبول	سلیمان اول		ترکی		.T.S.M
۵	بیان منازل سفر عراقین	مطرقچی نصح	عثمانی	تاریخی	فارسی	۹۴۴ هجری	استانبول	سلیمان اول		ترکی		.I.L.U
۶	پاشا نامه	ابراهیم طلوعی	عثمانی	تاریخی	فارسی	۸-۱۰۳۶ هجری	استانبول	مراد چهارم	۲/۲۹*۱۸	ترکی	نستعلیق	.B.M.L
۷	تاریخ بایزید دوم		عثمانی	تاریخی	فارسی	اواخر قرن ۱۰ ه.	استانبول	محمد سوم		ترکی		.T.S.M
۸	تاریخ سلطان سلیمان	لقمان اورموی	عثمانی	تاریخی	فارسی	۹۸۷ هجری	استانبول	مراد سوم	۲۶/۵*۳۹	فارسی	نستعلیق	.C.B.L
۹	تاریخ فتح سیکلوس	مطرقچی نصح	عثمانی	تاریخی	فارسی	۹۵۲ هجری	استانبول	سلیمان اول		ترکی		.T.S.M
۱۰	تحفه الاحرار	عبدالرحمن جامی	ایران	ادبی	فارسی	۴۶-۹۳۷ هجری	استانبول	سلیمان اول	۱۴*۲۳	فارسی		.T.S.M
۱۱	تحفه الاخیار (ترجمه سندبادنامه)	ترجمه شیخی	ایران		فارسی	۹۴۷ هجری	استانبول	سلیمان اول		ترکی	نسخ	Bal-timur
۱۲	جامع السیر	نجیب سپهروردی	ایران		فارسی	۱۲-۱۰۰۷ هجری	بغداد	محمد سوم	۵/۳۴*۲۱	ترکی	نسخ	.T.S.M
۱۳	حدیقه السعداء	فضولی	ایران	مذهبی	فارسی	۱۰۰۲ هجری	بغداد	محمد سوم	۵/۱۴*۲۴	ترکی	نستعلیق	.S.L
۱۴	حدیقه السعداء	فضولی	ایران	مذهبی	فارسی	اوایل قرن ۱۱ ه.	بغداد	محمد سوم	۲۴*۱۶	ترکی	نستعلیق	.B.M.L
۱۵	حدیقه السعداء	فضولی	ایران	مذهبی	فارسی	اوایل قرن ۱۱ ه.	بغداد	محمد سوم	۲۷/۵*۱۶	ترکی	نستعلیق	.B.M.L
۱۶	خسرو و شیرین	شیخی	ایران	ادبی	فارسی	۹۸۳ هجری	استانبول	مراد سوم	۱۷/۸*۲۷	ترکی	نسخ	.B.M.L
۱۷	خسرو و شیرین	هاتفی	ایران	ادبی	فارسی	اواخر قرن ۹ ه.	استانبول	بایزید دوم	۵/۲۴*۱۴/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۱۸	خسرو و شیرین	هاتفی	ایران	ادبی	فارسی	۹۰۴ هجری	استانبول	بایزید دوم	۴/۱۶*۲۴	فارسی	نستعلیق	M.M.L
۱۹	خمسه دهلوی	امیر خسرو دهلوی	ایران	ادبی	فارسی	۹۰۴ هجری	استانبول	بایزید دوم	۱۹*۲۸	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۲۰	خمسه نظامی	نظامی گنجوی	ایران	ادبی	فارسی	۸۴۶ هجری	بورسا یا ادرنه	مراد دوم	۱۳/۸*۱۷	فارسی	نستعلیق	.T.S.M

ادامه جدول ۱- معرفی اطلاعات نسخه شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، (منبع:نگارنده).

۲۱	خمسہ نظامی	نظامی گنجوی	ایران	ادبی	۹۲۶ هجری	اصل	استانبول	سلیم اول		فارسی	نستعلیق	.B.M.L
۲۲	خمسہ نوایی	امیر علیشیر نوایی	ایران	ادبی	۹۳۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۹/۵*۱۸/۵	جغتایی	نستعلیق	.T.S.M
۲۳	دیوان الباقی	باقی	عثمانی	ادبی	نیمه دوم قرن ۱۰هـ.	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۲/۹*۱۲/۹	ترکی		.B.M.L
۲۴	دیوان جامی	عبدالرحمن جامی	ایران	ادبی	دهه ۹۳۰ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۱۶*۲۵/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۲۵	دیوان سلیمی	سلطان سلیم اول	عثمانی	ادبی	۹۲۶ هجری	اصل	استانبول	سلیم اول		فارسی	نستعلیق	.I.U.I
۲۶	دیوان نادری	نادری	عثمانی	تاریخی	۱۰۱۴-۳۰ هجری	اصل	استانبول	احمد اول	۲۶*۱۶	ترکی	نسخ	.T.S.M
۲۷	دیوان نوایی	امیر علیشیر نوایی	ایران	ادبی	۹۵۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۵*۴۱	جغتایی	نستعلیق	.S.L
۲۸	دیوان نوایی	امیر علیشیر نوایی	ایران	ادبی	۹۳۷-۴۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۱۶*۲۶	جغتایی	نستعلیق	.T.S.M
۲۹	روضه الصفا	خواندمیر	ایران	تاریخی	۱۰۰۸ هجری	اصل	استانبول	محمد سوم	۳۵*۲۱	فارسی	نستعلیق	.B.M.L
۳۰	زیده الاشعار	سعد الدین افندی	عثمانی*	ادبی	۹۹۰ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۶*۱۵/۵	فارسی	نسخ	.T.S.M
۳۱	زیده التواریخ	لقمان	عثمانی	تاریخی	۹۹۱ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم				T.I.A .M.
۳۲	زیده التواریخ	لقمان	عثمانی	تاریخی	۹۹۱ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۵*۳۹/۵	ترکی		.C.B.L
۳۳	سلیمان نامه	مطرچچی نصوح	عثمانی	تاریخی	۹۵۰ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۵/۵*۱۷/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۳۴	سلیمان نامه	فتح الله عارف چلبی	عثمانی*	تاریخی	۹۶۵ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۳۷*۲۵/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۳۵	سلیم خان نامه	لقمان	عثمانی*	تاریخی	۱۰۹۹ هجری	اصل	استانبول	سلیمان دوم	۴۳/۵*۲۷	ترکی	نستعلیق	.B.M.L
۳۶	سلیم نامه	ادریس بدلیسی	عثمانی*	تاریخی	۹۳۱ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۸*۱۸	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۳۷	سورنامه همایون		عثمانی*	تاریخی	۹۹۰-۹۷ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۳۴*۲۲/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۳۸	سیرالنبی (جلد اول)	ترجمه زریر ارزرومی	ایران	مذهبی	۱۰۰۳ هجری	ترجمه	استانبول	محمد سوم	۲۴*۳۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۳۹	شاهنامه سلیم خان	لقمان	عثمانی*	تاریخی	۹۹۸ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۴/۵*۲۴	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۴۰	شاهنامه فردوسی	ابوالقاسم فردوسی	ایران	ادبی	۹۹۶ هجری	اصل	بغداد	مراد سوم	۲۴*۳۳/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۴۱	شاهنامه فردوسی	ابوالقاسم فردوسی	ایران	ادبی	۹۸۲ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۴۳/۵*۲۸	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۴۲	شاهنامه فردوسی	ابوالقاسم فردوسی	ایران	ادبی	۹۹۷ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۴۳/۲*۲۵/۷	فارسی	نستعلیق	M.M .L
۴۳	شاهنامه فردوسی	فردوسی - ترجمه شریف آمیدی	ایران	ادبی	۱۰۲۶-۳۰ هجری	ترجمه	استانبول	عثمان دوم	۲۷/۵*۴۵	ترکی	نستعلیق	M.M .L

ادامه جدول ۱- معرفی اطلاعات نسخه شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، (منبع:نگارنده).

۴۴	شاهنامه فردوسی*	ایران	ادبی	۹۶۰ هجری	ترجمه	استانبول	سلیمان اول	۲۱/۵*۳۲	ترکی	نسخ	.B.M.L
۴۵	شاهنامه فردوسی	ایران	ادبی	۹۵۲ هجری	ترجمه	استانبول	سلیمان اول	۲۲/۵*۳۲/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۴۶	شاهنامه فردوسی* ترجمه؟؟؟	ایران	ادبی	۹۳۷-۴۷ هجری	ترجمه	استانبول	سلیمان اول	۲۳/۵*۴۲/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۴۷	شاهنامه فردوسی	ایران	ادبی	۱۰۲۹ هجری	ترجمه	استانبول	عثمان دوم		ترکی	نستعلیق	Up-psala
۴۸	شاهنامه مالک امی	عثمانی*	تاریخی	۹۰۶ هجری	اصل	استانبول	بایزید دوم	۲۵*۱۶	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۴۹	شاهنامه نادری (فتح هوتن)	عثمانی*	تاریخی	۱۰۳۲ هجری	اصل	استانبول	عثمان دوم	۲۷*۴۱	ترکی	نسخ	.T.S.M
۵۰	شاهنشاه نامه مراد سوم	عثمانی*	تاریخی	۱۰۰۱ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۳۶*۲۳/۸	فارسی		.T.S.M
۵۱	شاهنشاه نامه مراد سوم	عثمانی*	تاریخی	۹۸۹ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۴*۳۶	فارسی		.I.U.L
۵۲	شاه و درویش هلالی			۹۵۰ هجری		استانبول	سلیمان اول	۲۳/۵*۱۵			Paris
۵۳	شرف الانسان لامی	ایران	ادبی	۱۰۲۱ هجری	ترجمه	استانبول	احمد اول	۱۷/۲*۲۹/۳	ترکی	نسخ	.B.M.L
۵۴	شجاعت نامه آصفی محمد پاشا	عثمانی	تاریخی	۹۹۴ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم		ترکی	نسخ	.I.U.L
۵۵	شقایق النعمانیه	عثمانی	تاریخی	۱۰۳۰ هجری	ترجمه	استانبول	عثمان دوم	۲۹/۵*۱۷/۵	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۵۶	شگفتیهای هنر و طبیعت	عثمانی	ادبی	۱۰۰۴ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۳۰/۵*۱۹/۵	ترکی	نسخ	.B.M.L
۵۷	شمایل نامه آل عثمان	عثمانی	تاریخی	۱۰۰۴ هجری	اصل	استانبول	محمد سوم	۴۱*۲۵	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۵۸	عجایب المخلوقات	ایران	علوم	۱۰۷۵ هجری	اصل	استانبول	محمد چهارم	۱۶*۲۶/۵	فارسی	نسخ	.B.M.L
۵۹	عجایب المخلوقات	ایران	علوم	اوایل قرن ۱۱ ه.	اصل	استانبول	احمد اول	۱۴*۲۴	فارسی	نستعلیق	.B.M.L
۶۰	عجایب المخلوقات	ایران	علوم	۱۰۰۴ هجری	ترجمه	استانبول	مراد سوم	۲۵/۵*۱۶/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۶۱	عجایب المخلوقات	ایران	علوم	۹۶۰ هجری	ترجمه	استانبول	سلیمان اول	۱۶/۵*۲۴/۷	ترکی	نسخ	.B.M.L
۶۲	غرائب الصغار نوایی	ایران	ادبی	۹۲۷-۳۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۳*۱۵	جغتایی	نستعلیق	.B.M.L
۶۳	غرائب الصغار نوایی	ایران	ادبی	۹۲۷-۳۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۶/۵*۱۶	جغتایی	نستعلیق	.B.M.L
۶۴	غرائب الصغار نوایی	ایران	ادبی	۹۴۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۷/۲*۱۷/۲	جغتایی	نستعلیق	.B.M.L
۶۵	فالنامه قلندر پاشا	عثمانی	ادبی	۱۰۱۳-۲۶ هجری	اصل	استانبول	احمد اول	۶۸/۵*۴۷/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۶۶	فتحنامه اگری (شاهنامه مراد)	عثمانی	تاریخی	۱۰۰۷-۱۲ هجری	اصل	استانبول	محمد سوم	۴۳/۵*۲۷	ترکی	نسخ	.T.S.M

ادامه جدول ۱- معرفی اطلاعات نسخه شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، (منبع: نگارنده).

۶۷	فتوحات جمیله	عارفی	عثمانی*	تاریخی	۹۶۴ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۳۳*۲۲/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۶۸	قصص الانبیاء منصور نیشابوری	اسحق بن منصور		مذهبی	۹۸۳ هجری		استانبول	مراد سوم	۲۱/۵*۳۳	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۶۹	قصه فرخ روز	فرامرز بن خداداد اریجانی	عثمانی	ادبی	اواخر قرن ۱۰هـ.	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۴/۵*۳۶/۸	ترکی	نسخ	.B.M.L
۷۰	قیافه الانسانیه فی ...	لقمان	عثمانی*	تاریخی	۹۸۷ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۳۳/۵*۲۰	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۷۱	قیافه الانسانیه فی ...	لقمان	عثمانی*	تاریخی	۹۹۷ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۲۵*۱۵/۵	ترکی	نسخ	.B.M.L
۷۲	کلیات دهلوی	امیر خسرو دهلوی		ادبی	۹۲۳ هجری	اصل	استانبول	سلیم اول	۱۵/۵*۲۲/۵	فارسی	نستعلیق	.B.M.L
۷۳	کلیات کاتبی	محمد بن عبدالله نیشابوری	عثمانی*		۸۰-۸۶ هجری	اصل	استانبول	محمد دوم	۱۷*۱۱	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۷۴	کلیله و دمنه		ایران	ادبی	اواخر قرن ۱۰هـ.	ترجمه	استانبول	محمد سوم	۲۵*۱۴	ترکی	نسخ	.B.M.L
۷۵	گلچین اشعار	عبدالرحمن جامی، حقی و ...	ایران	ادبی	۹۹۸ هجری	ترجمه	استانبول	مراد سوم	۲۴/۷*۱۶/۵	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۷۶	گلچین اشعار	شیخ حافظ شیرازی و ...	ایران	ادبی	۹۳۷ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۱/۵*۸/۲	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۷۷	گلچین اشعار			ادبی	اوایل قرن ۱۱هـ.		استانبول	احمد اول	۲۷/۵*۱۸	ترکی	نسخ	.B.M.L
۷۸	گنجینه فتح گنجه	رحیم زاده ابراهیم چاووش	عثمانی	تاریخی	۹۹۸ هجری	اصل	استانبول	مراد سوم	۳۰/۲*۱۷/۵	ترکی	نستعلیق	.T.S.M
۷۹	گوی و چوگان	عارفی	ایران	ادبی	۹۴۶ هجری	اصل	استانبول	سلیمان اول	۲۴*۱۵/۳	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۸۰	لیلی و مجنون گنجوی	نظامی	ایران	ادبی	۱۰۷۵ هجری	ترجمه	استانبول	محمد چهارم	۱۱/۵*۲۲	ترکی		.B.M.L
۸۱	مثنوی معنوی	مولوی	عثمانی*	ادبی	۱۰۱۱ هجری		بغداد	احمد اول	۱۹/۸*۳۰/۸	عربی	نستعلیق	M.M .L
۸۲	مجالس العشاق	درویش محمد تقی			اواخر قرن ۱۰هـ.	اصل	بغداد	محمد سوم	۸*۱۶/۵	فارسی	نستعلیق	.T.S.M
۸۳	مجموعه اشعار	(مرزبان نامه، کلیله و دمنه، سندبادنامه)	ایران	ادبی	۳۹-۸۱۷ هجری	اصل		محمد اول و مراد دوم		فارسی	نسخ	.S.L
۸۴	محبت نامه	بدیع الدین تبریزی	عثمانی*	ادبی	۸۶۰ هجری	اصل	ادرنه	محمد دوم		فارسی	نستعلیق	Oxford
۸۵	مخزن الاسرار نظامی	ترجمه حیدر طالب	ایران	ادبی	قرن ۱۰ هجری	ترجمه	استانبول		۱۵*۲۳/۶	جغتایی		.B.M.L
۸۶	مفتاح جامی	عبدالرحمن جامی	ایران	ادبی	۱۰۰۶ هجری	ترجمه	استانبول	محمد سوم	۱۹*۳۰/۵	ترکی	نسخ	.T.S.M
۸۷	مقتل آل رسول	لامعی بورسوی	عثمانی	مذهبی	اواخر قرن ۱۰هـ.		بغداد	محمد سوم	۲۶*۱۵	ترکی	نستعلیق	.B.M.L

ادامه جدول ۱- معرفی اطلاعات نسخه شناسی یکصد نسخه مصور نفیس عثمانی، (منبع: نگارنده).

Los. Angeles	نستعلیق	فارسی		بایزید دوم	استانبول	اصل	اواخر قرن ۹ هجری	۳	ادبی	ایران	عطار نیشابوری	منطق الطیر	۸۸
.T.S.M	نستعلیق	فارسی	۲۲*۱۲	سلیم اول	استانبول	اصل	۹۲۱ هجری	۳	ادبی	ایران	عطار نیشابوری	منطق الطیر	۸۹
.T.S.M	نسخ	ترکی	۳۹*۲۵	سلیم اول	استانبول	اصل	۹۷۶ هجری		تاریخی	عثمانی	احمد فریدون پاشا	نزهت الاسرار فی سفر سیگتوار	۹۰
.T.S.M	نسخ	ترکی	۳۸/۵*۲۳	مراد سوم	استانبول	اصل	۹۹۲ هجری	۶	تاریخی	عثمانی	مصطفی عالی	نصرت نامه	۹۱
.B.M.L	نسخ	ترکی	۱۹/۵*۲۶/۵	مراد سوم	استانبول	اصل	۹۹۰ هجری	۶	تاریخی	عثمانی	مصطفی عالی	نصرت نامه	۹۲
.T.S.M	نستعلیق	ترکی	۱۹*۲۳	محمد سوم	استانبول	اصل	۱۰۰۴-۹ هجری				کینالی زاده	همایون نامه	۹۳
.B.M.L	نسخ	ترکی	۱۶*۲۵/۵	مراد سوم	استانبول	ترجمه	۹۹۷ هجری	۶	ادبی	ایران	ترجمه علی چلی	همایون نامه	۹۴
.T.S.M	نستعلیق	ترکی	۴۸/۵*۳۱	مراد سوم	استانبول	اصل	۹۹۲ هجری	۳	تاریخی	عثمانی	لقمان	هنرنامه- جلد اول	۹۵
.T.S.M	نستعلیق	ترکی	۳۰*۴۳	مراد سوم	استانبول	اصل	۹۹۶ هجری	۳	تاریخی	عثمانی	لقمان	هنرنامه- جلد دوم	۹۶
.S.L	نستعلیق	ترکی		احمد اول	استانبول	اصل	۱۰۱۳ هجری		تاریخی	عثمانی		وقایع نامه علی پاشا	۹۷
.T.S.M	نستعلیق	فارسی	۴۰*۲۶	مراد سوم	استانبول	اصل	۹۹۳-۹۹ هجری	۳	ادبی	ایران	عبدالرحمن جامی	یوسف و زلیخا	۹۸
Mu-nich	نسخ	ترکی	۱۰/۵*۱۷/۵	سلیم اول	استانبول	ترجمه	۹۲۱ هجری	۳	ادبی	ایران	حمدی بردعی	یوسف و زلیخا	۹۹
.B.M.L		ترکی	۱۴*۲۲		استانبول	ترجمه	قرن ۱۱ هجری	۳	ادبی	ایران	حمدی بردعی	یوسف و زلیخا	۱۰۰

و موضوعات متفرقه (شامل: فالنامه ها و...) تبیین گردیدند و نتایج حاصل از برآورد مضمونی آثار در نمودار ۲ به نمایش در آمد. در نمودار ذیل، اواخر قرن نهم و آغاز قرن دهم هجری دوران اوج مصورسازی متون ادبی است که تا پایان قرن دهم مسیر رو به نزول در پیش می گیرد و دوران رونق آن به پایان می رسد. مصورسازی متون ادبی در قرن یازدهم هجری نیز با رشد بسیار کمی تا پایان قرن ادامه می یابد. اشاره به این نکته الزامیست که متون ادبی بکاررفته در نسخ مصور عثمانی، تماما وابسته به ادبیات ایرانی بوده است؛ متونی همچون اشعار نظامی و فردوسی که در ایران به نگارش در آمده و یا متونی که توسط برخی از ادیبان مهاجر ایرانی همچون شیخی و لقمان اورموی با اتکا بر منابع ادبی ایران، در دربار عثمانی نوشته شده اند.

همزمان با رشد تولیدات نسخ مصور ادبی در دربار عثمانی، مصورسازی مضامین تاریخی نیز متداول می گردد که از نیمه قرن دهم هجری به بعد اوج می گیرد و تا

آغازین شکل گیری، به شدت نزول می کند. جریان بی رونقی مصورسازی کتب تا پایان قرن یازدهم هجری تداوم می یابد.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر ادبیات ایران

همچنان که در بخشهای پیشین اشاره گردید، تاثیرات بنیادین فرهنگ و ادب ایران زمین بر آسیای صغیر، از سوی بسیاری از پژوهشگران و مورخان هنر مطرح گردیده و در این خصوص مطالعات نظری بیشماری به انجام رسیده است. در این بخش با هدف اثبات این نظریات و نمایش میزان نفوذ مضامین ادبی ایران در تولید نسخ مصور عثمانی، نمونه ها مورد سنجش و دسته بندی مضمونی قرار گرفته اند. مضامین در چهار گروه کلی ادبیات (شامل: شعر، ...)، تاریخ (شامل: روایت، متون حماسی، زندگینامه سلاطین و حکمرانان، ...)، مذهب (ادعیه، زندگینامه پیامبر اسلام(ص) و اهل بیت ایشان، ...)



اواخر قرن، به اعتلا می رسد. در دهه های نخستین قرن یازدهم هجری همزمان با بی رونقی جریان مصورسازی متون تاریخی، مضامین مذهبی مورد توجه قرار می گیرند که به مدت کوتاهی تا پیش از نیمه قرن یازدهم افول می کنند. به طور کلی در قرن یازدهم هجری، هر چند مصورسازی کتاب به شدت از رونق می افتد، لیکن با استناد به اطلاعات موجود، توجه به مصورسازی مضامین تاریخی در اولویت قرار داشته است.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر نوع زبان آثار

در مطالعات این بخش، نمونه های گزینش شده در سه زبان فارسی، ترکی جغتایی و ترکی عثمانی تفکیک گردیدند. در این بخش به منظور شناسایی و معرفی برخی از متون که ریشه در ادبیات ایران دارند و به زبان ترکی عثمانی ترجمه شده اند، گروه چهارمی نیز با عنوان ترجمه از زبان فارسی به عثمانی، گنجانده شد. توجه به تولیدات مصور این گروه از نسخ، که در نمودار ۳ به نمایش درآمده، قابل تامل است. رشد تولید نسخ مصور این گروه، هرچند در هیچ دوره ای در اولویت قرار نگرفته بود، لیکن در تمامی دوران مورد بحث، مورد توجه بوده و از میزان چشمگیری به خصوص در تولیدات قرن یازدهم هجری برخوردار است.

دهه های پایانی قرن نهم و نیمه نخست قرن دهم هجری، دوران اوج بهره گیری از متون زبان فارسی در مصورسازی کتب است. همزمان با نزول این جریان، مصورسازی متون زبان ترکی عثمانی اوج می گیرد و از اواخر قرن دهم تا پایان قرن یازدهم هجری، اولویت نخست را به خود اختصاص می دهد. از عصر حاکمیت سلطان بایزید دوم تا دهه های پایانی قرن دهم هجری، مصورسازی متون زبان ترکی جغتایی متداول بوده است. زبان ترکی جغتایی که اغلب معرف آثار ادبی تیموریان بوده است، پس از سقوط هرات و انتقال گنجینه آثار و برخی از چهره های هنری و حتی درباری تیموریان به استانبول در دوران سلطان سلیم اول، جهت مصورسازی کتب مورد استقبال قرار می گیرد و عجیب به نظر نمی رسد که اوج تولید کتب زبان ترکی جغتایی، دقیقاً با دوران حاکمیت سلیم اول و دوران پس از او همزمان است.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر آثار نویسندگان و شاعران ایرانی

چهارمین قسمت مطالعات این پژوهش، بر شناسایی و

تفکیک نسخ مصور عثمانی با استناد بر متون نویسندگان ایرانی تبار، نویسندگان بومی عثمانی و نویسندگان ادب آموخته ایران اختصاص دارد. در نمودار ۴ همچون نتایج بخش های پیشین، در اواخر قرن نهم و در طول قرن دهم هجری، به خصوص در نیمه نخست آن، برتری با متون نویسندگان ایرانیست. این اوجگیری از نیمه قرن دهم هجری به بعد کاهش یافته و متون نویسندگان عثمانی، از اواخر قرن در اولویت قرار می گیرند. در طول قرن یازدهم هجری، مرتبه نخست مصورسازی نسخ با متون نویسندگان عثمانیست، اما اختلاف اندک جایگاه متون نویسندگان ایرانی با متون عثمانی، نشانگر اهمیت این آثار در تولید نسخ مصور عثمانیست.

در اینجا منظور از نویسندگان ادب آموخته ایرانی، اشخاصی هستند که تعلقات بومی با ایران داشته، اما متولد دیار عثمانی اند؛ و یا کسانی که مدتی را در ایران به کسب علم و ادب و هنر گذرانده و آثار آنها با رنگ و ذائقه ای ایرانی انعکاس می یابد. توجه به مصورسازی متون نویسندگان ادب آموخته ایرانی، در نیمه نخست قرن نهم هجری پس از متون نویسندگان ایرانی، در اوج قرار داشته است. این روند در دوران سلطان بایزید دوم به شدت تنزل می یابد و تا پایان قرن دهم هجری چندین نزول و صعود را تجربه کرده و نهایتاً در اوایل قرن یازدهم هجری از رونق می افتد.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر قطع آثار

کتابسازان پیشین با توجه به موارد کاربرد کتابها، اندازه های ویژه ای برای آنها در نظر می گرفتند که با زمینه های کاربردی آنها مناسبت داشته باشد. برای این اندازه های معین که در اصطلاح قطع گفته می شود، گونه های مختلفی رواج داشته است.<sup>۲</sup> نمونه های به کار رفته در این پژوهش عبارتند از:

- قطع ربعی: اندازه قطعی است به طول و عرض تقریبی ۱۹×۱۰ سانتیمتر،

- قطع وزیری: در گذشته دارای سه اندازه کوچک (به طول و عرض تقریبی ۲۱×۱۵ سانتیمتر)، متوسط (۲۴×۱۶) و بزرگ (۳۰×۲۰) بوده است،

- قطع رحلی: در ابعاد بیشتر از ۲۵×۳۵ سانتیمتر که به انواع کوچک، متوسط و بزرگ تقسیم می شود.<sup>۳</sup> قطع مزبور دارای اندازه های تقریبی زیر است:

رحلی کوچک: طول ۴۲، عرض ۲۷ سانتی متر.

رحلی متوسط: طول ۵۰، عرض ۳۰ سانتی متر.

رحلی بزرگ: طول ۶۰، عرض ۳۰ سانتی‌متر<sup>۴</sup>.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر کاربرد قلم نستعلیق

امروزه قلم نستعلیق به عنوان یک قلم کاملاً ایرانی و مطابق با خصائص و روحیات هنرمندان قرون نهم تا یازدهم هجری شناخته شده است؛ قلمی که به دلیل سازگاری بی نظیرش با مضامین ادبی و تغزلی ایران، در مصورسازی متون جایگاه ویژه‌ای داشته است. عثمانیان با اقتباس از سنت مصورسازی کتب از ایرانیان، از این قلم مکرراً در آثار خود بهره جستند، اما کیفیت کتابت کاتبان ایرانی چیزی بس فراتر از آن چیزی بود که هنرمندان عثمانی ارائه می نمودند و این حقیقت با مقایسه سطحی نمونه‌های موجود در دو گروه مشهود است.

در بررسی یکصد اثر منتخب این پژوهش چندین نوع قلم در کتابت نسخه‌ها تفکیک گردیدند. اما از آنجایی که هدف از مطالعات این بخش شناسایی میزان کاربرد قلم نستعلیق در کتابت نسخه‌های مصور مکتب استانبول است، لذا جهت جلوگیری از حاشیه‌گویی و مباحث غیرمرتبط با اهداف رساله، تنها به میزان کاربرد قلم نستعلیق بسنده می‌گردد.

نمودار ۶ درصد کاربرد قلم نستعلیق را در بین نمونه‌های منتخب این پژوهش به نمایش می‌گذارد. آنچه که در هیات کلی نمودار نمایان است، کاربرد بیش از ۵۰ درصدی این قلم در تمامی ادوار مورد مطالعه است. دوران اوج بکارگیری این قلم، با دوران اوج تأثیرات هنر ایران در نیمه نخست قرن دهم هجری تطابق دارد. نیمه دوم قرن، دوران افول نسبی بهره‌گیری از قلم نستعلیق است اما با آغاز قرن یازدهم هجری، این جریان مسیری رو به صعود در پیش می‌گیرد که تا پایان قرن تداوم دارد.

### رشد تولید نسخ مصور دربار عثمانی با تاکید بر تولیدات مکاتب مختلف

آخرین بخش مطالعات این پژوهش، به شناسایی و تفکیک نسخ مصور بر اساس مکتب آنها می‌پردازد. اصولاً نگارگری عثمانی در دو مکتب استانبول و بغداد تعریف می‌گردد اما جریانات هنری دربار ادرنه و حتی در مواردی در شهرهای بورسا و قونیه، که در حیطه زمانی این پژوهش قرار می‌گیرند؛ جهت شناسایی وضعیت تولیدات نسخ مصور آنها، در بخش سایر مکاتب بدان اشاره شده است.

تا پیش از فتح قسطنطنیه تولیدات هنری عثمانیان در دربار ادرنه تمرکز داشت، اما پس از پیروزی ترکان عثمانی و انتقال مرکز حکومت به استانبول، کلیه فعالیت‌های هنری به دربار جدید انتقال یافت. نمایش این نقل و انتقال هنری، در اوایل نیمه دوم قرن نهم هجری در نمودار ۷ نمایان است. از این تاریخ تا پایان قرن دهم، تقریباً کلیه فعالیت‌های نگارگری عثمانیان در دربار توپقاپی و در مکتب استانبول منحصر می‌شوند. اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری، دوران شکل‌گیری مکتب نگارگری بغداد عثمانی است. هر چند تولیدات این مکتب در قیاس با تولیدات درباری مکتب استانبول در سطحی پایین قرار دارد، لیکن بخشی قابل ملاحظه از تولیدات نگارگری عثمانیان را در این دوره به خود اختصاص می‌دهد. فعالیت این مکتب کوتاه مدت بود و بیش از سه دهه دوام نیافت.

به دلایلی که هنوز به طور قطع مشخص نگردیده، از نیمه دوم قرن یازدهم هجری، زمانی که مرکزیت حکومت عثمانیان از استانبول به ادرنه انتقال می‌یابد، کمبود منابع تصویری شدیدی وجود دارد<sup>۵</sup>. با اینحال با بررسی نمونه‌های موجود به نظر می‌رسد تولیدات مکتب استانبول پس از انتقال دربار به ادرنه به شدت کاهش می‌یابد و در دربار ادرنه دوران رونق تولیدات مصور عثمانی آغاز می‌گردد.

### نتیجه‌گیری:

مجموع دستاوردهای این پژوهش، به کاربردی بودن اطلاعات نسخه‌شناسی در سنجش کیفیت ادبی هنری یکصد نسخ مصور نفیس عثمانی و میزان تأثیرپذیری آن از ایران اذعان دارند. این اطلاعات گویای تأثیرات فرهنگ و هنر ایرانی بر تولید آثار مصور دربار عثمانی است که از نیمه دوم قرن نهم هجری شدت یافته و در نیمه نخست قرن دهم به اوج رسیده است. این جریان از نیمه قرن دهم، مسیری نزولی در پیش گرفته و به تدریج از آغاز قرن یازدهم هجری به بعد از پویایی می‌افتد. در پاره‌ای موارد همچون کاربرد قلم نستعلیق و بهره‌گیری از متون نویسندگان ایرانی، حضور تأثیرات نگارگری ایران تا پایان قرن یازدهم هجری تداوم می‌یابد.

با نگاهی کلی بر تولیدات نسخ مصور عثمانی، اوج دوران رشد کتاب‌آرایی عثمانی قرن دهم هجری مشاهده می‌شود. بررسی ویژگی‌های مضمونی آثار، بهره‌گیری از مضامین ادبی ایران را از نیمه قرن نهم تا اواسط قرن دهم هجری، در اولویت نخست تولیدات نسخ مصور مکتب استانبول نشان می‌دهد.

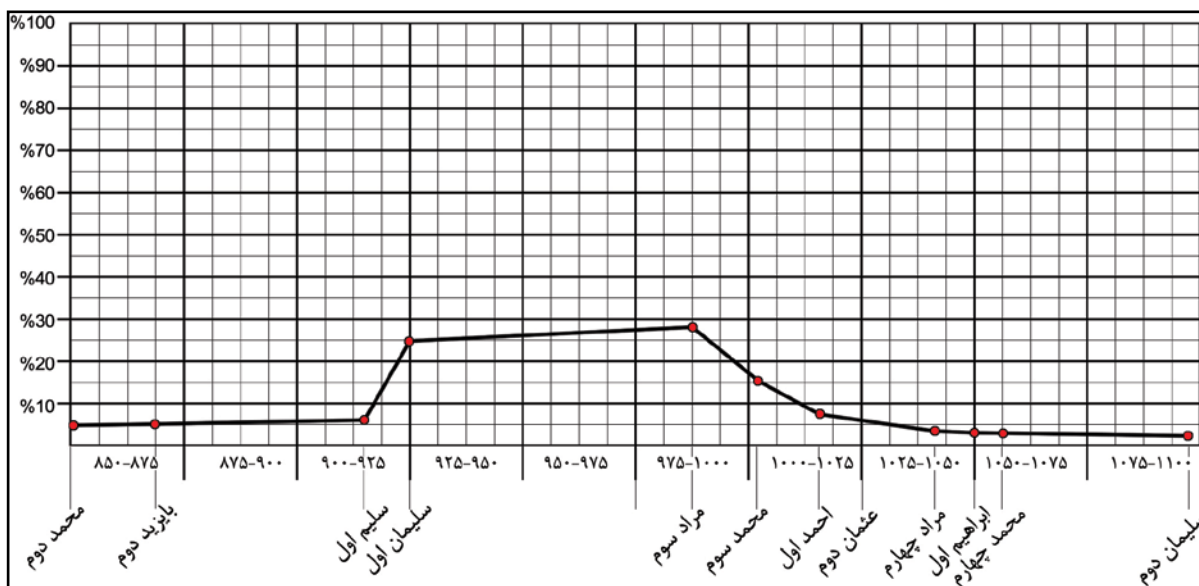
در بخش شناسایی میزان رشد تولیدات مصور زبان فارسی، کاربرد زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری در بالاترین میزان به نسبت دیگر زبانهای رایج آن دوره قرار دارد. همچنین بهره‌گیری از متون نویسندگان و شاعران ایرانی، به عنوان انتخاب نخست تولیدات مصور دربار عثمانی از اواخر قرن نهم تا نیمه قرن دهم هجری، حائز اهمیت است.

قطع آثار مصور عثمانی عمدتاً در محدوده قطع وزیری متوسط تا رحلی کوچک قرار دارد. این محدوده، با قطع نسخه‌های نفیس تیموریان همگونی نزدیکی را نشان می‌دهد. کاربرد گسترده قلم نستعلیق در آثار مصور مکتب استانبول، نشان از میزان بکارگیری و کتابت قلم ویژه ایرانیان و نفوذ فرهنگ و هنر ایرانی است. کاربرد این

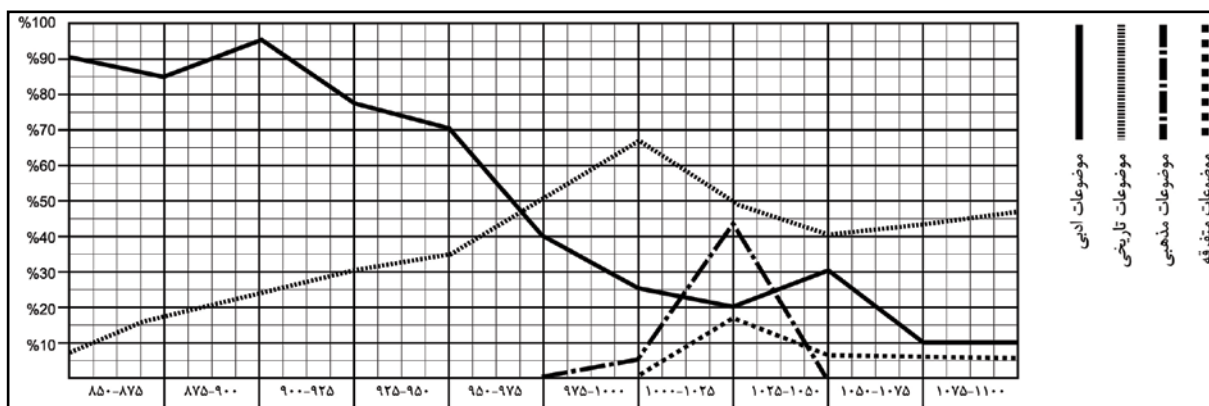
قلم در تمامی دوره‌های تاریخی مورد بحث، در جایگاه اول قرار دارد.

برخلاف مکاتب کتاب آرایبی ایران که در یک مقطع زمانی مشترک و در نقاط جغرافیایی مختلف، فعالیت و تعامل داشته‌اند، در تاریخ کتاب‌آرایبی عثمانی این جریان به چشم نمی‌خورد. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که عمده تولیدات نسخ مصور عثمانی وابسته به دربار بوده است. فعالیت مکتب استانبول تقریباً در تمامی ادوار مورد بحث، در رتبه اول قرار دارد و پس از آن تولیدات مکتب بغداد و شهرهای دیگر در مقطع زمانی بسیار کوتاهی مورد توجه بوده‌اند.

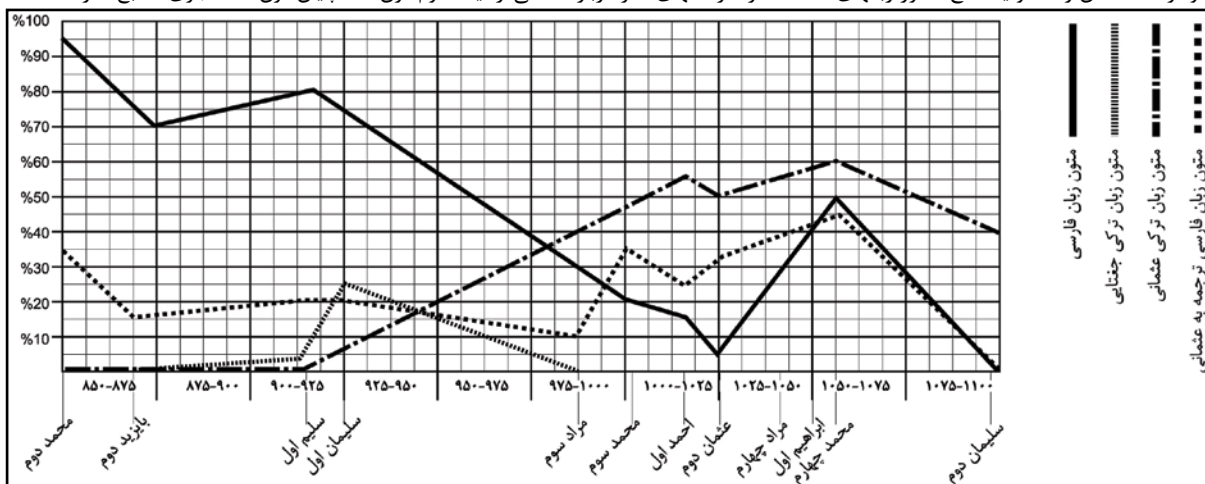
مودار ۱- شاخص رشد تولید نسخ مصور عثمانی از نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



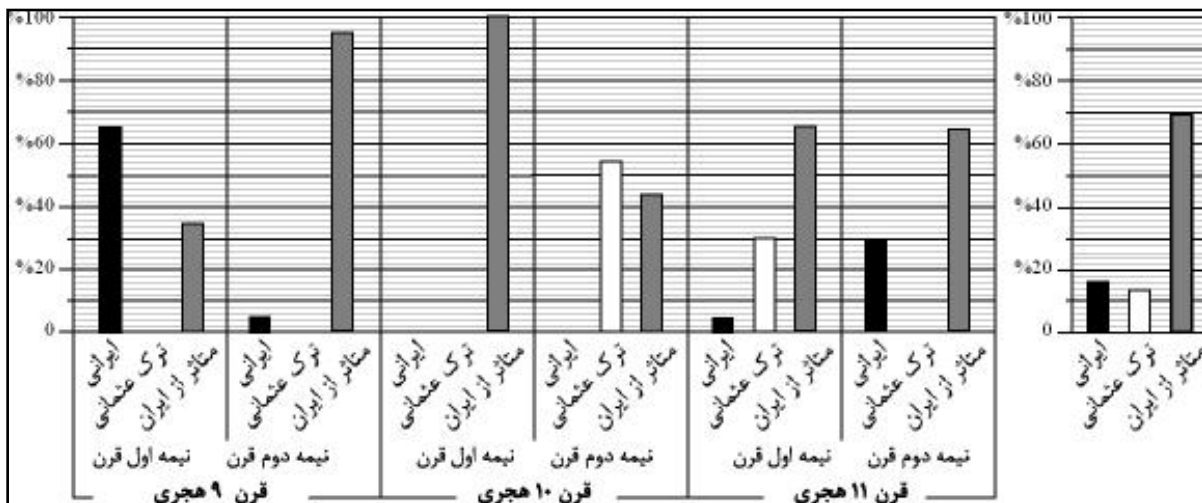
مودار ۲- شاخص رشد تولید نسخ مصور ادبی عثمانی از نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



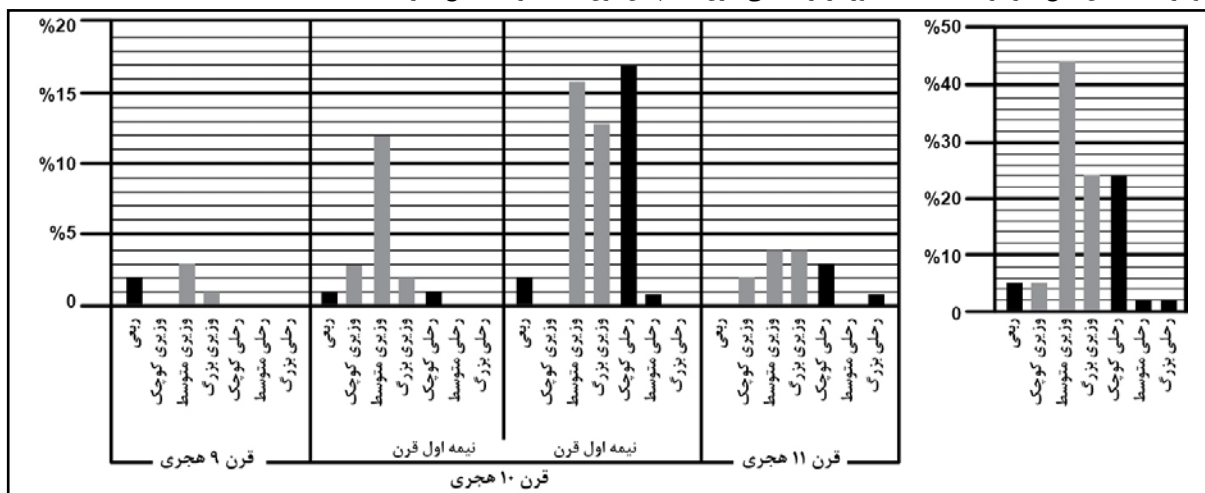
نمودار ۳- شاخص رشد تولید نسخ مصور زبانهای مختلف در کارگاههای هنر دربار عثمانی، از نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



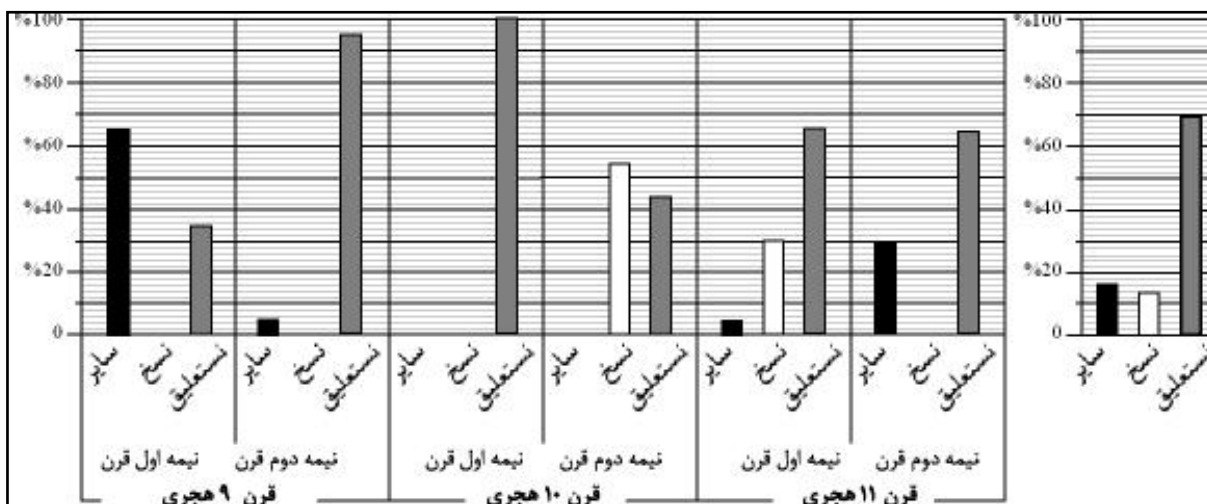
نمودار ۴- شاخص رشد تولید آثار نویسندگان و شاعران ایرانی در نسخه های مصور دربار عثمانی، از نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



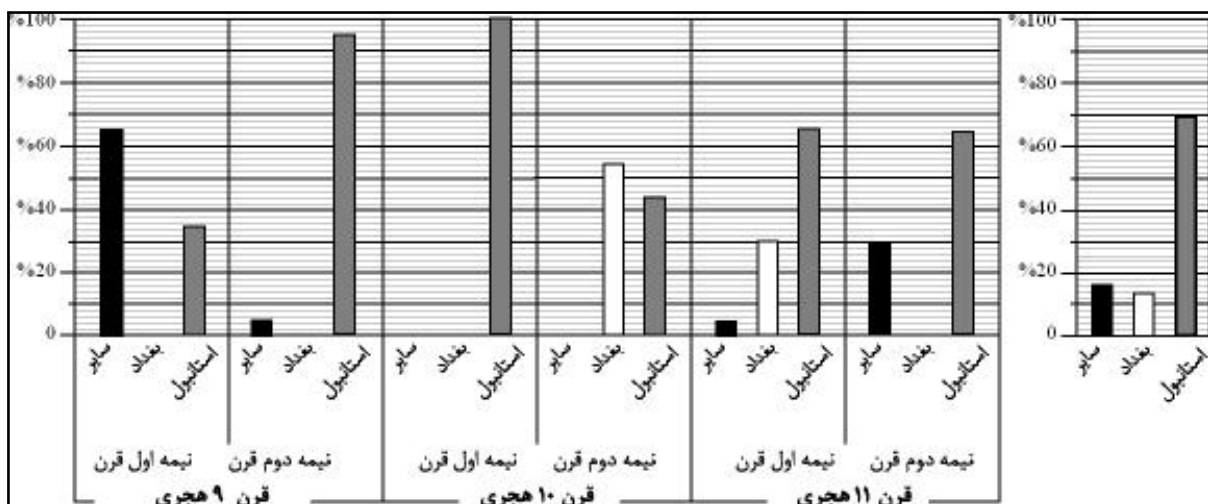
نمودار ۵- شاخص قطع آثار در نسخه های مصور دربار عثمانی، قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



نمودار ۶- شاخص به کارگیری قلم نستعلیق در نسخه های مصور دربار عثمانی، نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



نمودار ۷- شاخص رشد تولید نسخه های مصور در مکاتب نقاشی عثمانی، نیمه دوم قرن ۹ تا پایان قرن ۱۱ هجری، (منبع: نگارنده).



۴. عموماً نسخه‌های کتاب‌هایی چون قرآن مجید، مثنوی مولوی، شاهنامه فردوسی که در مجالس و محافل قرائت و خوانده می‌شده، با این قطع بوده است.  
 ۵. بخش مهمی از آثار مصور دربار ادرنه در زمانی که شهر به سال ۱۸۷۸-۱۸۷۷ میلادی توسط ارتش روس تصرف شد، از میان رفته‌اند. این واقعه می‌تواند جوابگوی فقدان نمونه‌های نگارگری عثمانی به مدت بیش از ۵۰ سال، از نیمه دوم قرن یازدهم هجری/هفدهم میلادی تا اوایل قرن دوازدهم هجری/هجدهم میلادی باشد.

### پی‌نوشت:

۱. یا کنستانتی نوپل Constantinople. به فرمان سلطان محمد دوم، قسطنطنیه به استانبول تغییر نام یافت.
۲. برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به: مایل هروری، نجیب (۱۳۷۲)، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی: ۷۱۱.
۳. این قطع را به این جهت رحلی می‌گویند که هنگام خواندن کتاب قطع رحلی، آن را بر روی چهارپایه چوبی یعنی رحل قرار می‌داده‌اند.

### فهرست منابع:

- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹)، اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- Atasoy, Nurhan & Filiz Çağman (1974), Turkish Miniature Painting , Translated by Esin Atıl , Istanbul, Publications of the R.C.D. Cultural Institute.
- Çağman, Filiz (2003), Ottoman Miniature Painting, in Ottoman Civilization, ed. Halil İnalçık and Günsel
- Hillenbrand, Robert (1994), The Art of the Seljuqs in Iran and Anatolia, California, Costa Mesa, Mazda Publishers
- Karatay, Fehmi Edhem (1961), Topkapi Sarayi Muzesi Kutuphanesi Farasca yazmalar katalogu, Istanbul, Topkapi Sarayi Muzesi.
- Karatay, Fehmi Edhem (1961), Topkapi Sarayi Muzesi Kutuphanesi Turkce Yazmalar Katalogu, Istanbul, Topkapi Sarayi Muzesi.
- Martin ,Fredrik Robert (1921), The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey, from the 8th to the 18th century ..., , Bernard Quaritch press, London.
- Milstein, Rachel (1990), Miniature Painting in Ottoman Baghdad, Mazda Publishers
- Raby, Julian & Zeren Tanındı (1993), Turkish Bookbinding in the Fifteenth Century; The Foundation of an Ottoman Court Style, London, Tim Stanley.
- Rieu, Charles Pierre Henri (1988), Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, British Museum, London, Dept. of Oriental Printed Books and Manuscripts.
- Titley, Norah M (1981), Miniatures from Turkish Manuscripts : A Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and British Museum , The British Library, London.